

آمارگیری از دوره ناصرالدین شاه تا محمدرضا شاه

نخستین آمارگیری سال 1268 قمری و اواخر صدارت میرزا آقاخان نوری بوده است. در آن سال جمعیت، تعداد منازل و ساختمان‌های شهر تهران مورد شمارش قرار گرفت.

نخستین آمارگیری سال 1268 قمری و اواخر صدارت میرزا آقاخان نوری بوده است. در آن سال جمعیت، تعداد منازل و ساختمان‌های شهر تهران مورد شمارش قرار گرفت.

گویا سال 1275 قمری نیز دستورالعملی جامع در مورد سرشماری نفوس و منابع مالی و اقتصادی از سوی وزرای وقت به حکام ولایات صادر شد تا شمار جمعیت خانوار، مسکن و میزان دارایی‌های مردم در تمام دهات و شهرهای کشور مشخص شود. این دستور به جهت مشکلات فنی انجام نشد تا سرانجام میرزا عبدالغفار نجم‌الدوله، معلم ریاضی مدرسه دارالفنون، سرشماری از جمعیت شهر تهران را با استفاده از شیوه‌های جدید انجام داد. این سرشماری بر اساس نقشه شهر که پیش از این به وسیله وی تهیه شده بود در 55 روز انجام شد و اطلاعات آن طی رساله‌ای با عنوان تشخیص نفوس دارالخلافه منتشر شد. در این سرشماری تهران به پنج محله ارگ، عودلجان، چال میدان، سنگلج و بازار تقسیم‌بندی شده و همه محله‌های خارج از شهر نیز در یک طبقه قرار داده شده بود. بر اساس این سرشماری، جمعیت تهران سال 1286 قمری بالغ بر 155.736 نفر بوده است که از این تعداد 147.256 نفر را افراد غیرنظامی و 8480 نفر را افراد نظامی تشکیل می‌داده‌اند. در سرشماری‌ای که عبدالغفار نجم‌الدوله انجام داد معلوم شد که حدود 27 درصد جمعیت شهر را افراد کمتر از 15 سال تشکیل می‌دهند که با توجه به زاد و ولد بی برنامه آن زمان، از مرگ و میر زیاد بویژه در سنین نوجوانی خبر می‌دهد. این سرشماری همزمان با تصدی اعتضاد السلطنه بر وزارت علوم و معارف، انجام شد.

دومین سرشماری جمعیت شهر تهران در سال 1301 قمری و با مسئولیت میرزا سید شفیع امیرلشکر انجام گرفت. در این سرشماری، تهران به پنج محله ارگ، سنگلج، عودلجان، چال میدان و بازار تقسیم شد. سال 1317 قمری در چهارمین سال سلطنت مظفرالدین شاه قاجار، آمار از این شهر تهران تهیه شد. فراهم کننده این آمار، درویش حسن اخضر علی‌شاه بود که تهیه آمار را در زمان ریاست نظمی مختار السلطنه و صدارت میرزا علی اصغرخان امین السلطان آغاز کرد.

سال 1336 قمری به منظور ثبت وقایع چهارگانه، اداره ثبت احوال کشور تاسیس شد. با ثبت اطلاعات مربوط به تولد، فوت، ازدواج و طلاق توسط اداره مذکور، ضرورت اطلاع از جمعیت کشور و تعیین سازمانی که موظف به جمع‌آوری این اطلاعات باشد مورد توجه قرار گرفت و در سال 1303 خورشیدی با تصویب آیین‌نامه‌ای، مسئولیت جمع‌آوری و مرکزیت بخشیدن به آمارهای مورد نیاز به عهده وزارت کشور گذاشته شد.

با ایجاد تشکیلات جدید بلدی در سال 1301 خورشیدی، سرشماری دیگری در تهران صورت گرفت که براساس آن سرشماری، جمعیت تهران در سال 1301 بالغ بر 210 هزار نفر بود. در این سرشماری تهران به ده ناحیه ارگ، دولت، حسن‌آباد، سنگلج، قنات آباد، محمدیه، قاجاریه، بازار، عودلجان و شهر نو تقسیم می‌شد.

سال 1311 خورشیدی اداره کل احصائیه و سجل احوال مملکتی در شهر تهران، سرشماری به عمل آورد. انجام این سرشماری به شکل محله‌ای و در ده محله شهر تهران بود.

پنجم تیرماه 1312 خورشیدی، نظام‌نامه شورای عالی احصائیه تنظیم و بر حسب ماده اول آن نظام‌نامه، نمایندگان همه وزارتخانه‌ها در شورای مزبور عضویت داشتند و مسئولیت هماهنگی در تولید آمار به عهده شورای مزبور بود. شورای عالی احصائیه در سال 1314 به شورای عالی آمار تغییر نام داد.

دهم خرداد 1318 قانون سرشماری به تصویب مجلس شورای ملی رسید و بلافاصله اولین سرشماری اول تیر 1318 در کاشان با رعایت نکاتی که شورای عالی آمار مقرر داشته بود به عمل آمد. برای این منظور شهر کاشان به دوازده منطقه و روستاهای بیست و چهارگانه آن نیز بنا به موقعیت طبیعی و وسایل نقلیه و ارتباطی به 300 منطقه تقسیم شدند. پس از کاشان، تبریز پنجم مهر 1319 سرشماری شده و جمعیت آن تا شعاع شش کیلومتری 213/542 نفر اعلام شد. پس از آن در مشهد و سپس در شهرهای کرمان، شیراز، اردبیل، یزد، اصفهان، همدان، کرمانشاه، رشت و بندر انزلی نیز سرشماری به عمل آمد. در ششم آبان 1318 هیات دولت تصویب نامه‌ای را به امضا رساند که بر طبق آن باید دهم اسفند 1318 سرشماری تهران و حومه صورت گیرد. بر اساس این تصویب نامه روز سرشماری تعطیل همگانی بود و اعمال سرشماری از پنج صبح تا ساعت بیست و یک همان روز ادامه می‌یافت. در این تصویب‌نامه پیش‌بینی شده بود که پیش از اجرای سرشماری، کوچه‌ها و اماکن نامگذاری و شماره‌گذاری شوند. منطقه‌بندی سرشماری مانند موارد قبل بوده است با این تفاوت که مناطق ارگ و بازار یکی شده بودند. جمعیت تهران در این زمان به 540.087 نفر بالغ می‌شد.

در سال 1320 برنامه سرشماری دیگر شهرها تنظیم شده و تا شهریور همان سال سرشماری 32 شهر انجام گرفت. برای تعیین وضع ایلات به همه ادارات آمار شهرستان‌ها دستور داده شد ایلات و عشایر قلمرو مأموریت خود را با ذکر اطلاعات مربوط به محل، تاریخ و مسیر عبوری بیلاق و قشلاق و نیز موقعیت مراتع مورد استفاده آنها تهیه کرده و گزارش کند.

در سال 1328 اعتباری به تصویب مجلس رسید و سازمان برنامه در لایحه برنامه هفت ساله، اعتبار کافی برای جمع‌آوری آمار و تهیه و ترسیم نقشه کشور منظور کرد. اما با وجود این اقدامات، باز هم فعالیت چشمگیری از نظر آماری کشور مشاهده نشد. در زمستان 1328 هم آقای لیدز، رئیس اداره آمار و سرشماری سازمان ملل متحد به ایران آمد و از این طریق باب مراودات اداره کل آمار با سازمان ملل گشوده شد. در سال 1329 نیز یک سرشماری نفوس در شهر تهران به عمل آمد.

اسفند 1331 با کمک اداره همکاری‌های فنی آمریکا در ایران (اصل چهار ترومن) «سازمان همکاری آمار عمومی» تشکیل شد. در این سال اداره آمار و سرشماری از اداره کل آمار و ثبت احوال منتزع و به سازمان همکاری آمار عمومی ملحق شد. به این ترتیب برای اولین بار سازمانی که به طور خاص وظیفه جمع‌آوری آمار را به عهده داشت به وجود آمد. این سازمان در اجرای قانون آمار و سرشماری مصوب سال 1334 به وزارت کشور وابسته شد و نام آن به «اداره کل آمار عمومی» تغییر یافت. با تشکیل اداره کل آمار عمومی اولین سرشماری عمومی کشور در سال 1335 توسط این اداره به مرحله اجرا درآمد. طرح مزبور پس از آزمایش در هفت شهر کاشان، آبادان، خرمشهر، ارومیه، سبزوار، دشت میشان و زابل و سرانجام در تمام کشور اجرا شد.

سال 1335 سرشماری دیگری در ایران صورت گرفت که 300 میلیون ریال مخارج آن توسط وزارت دارایی و سازمان برنامه و بودجه تامین شد. اما بعدها معلوم شد اشتباهات این سرشماری آن قدر زیاد بوده که حتی شامل تقریب نزدیک به صحت هم نمی‌شوند. این سرشماری از دهم آبان آغاز و تا بیست و پنجم آبان ادامه یافت. کل جمعیت ایران در آبان 1335 خورشیدی 18.954.704 نفر بود. شمار جمعیت شهرنشین 5.953.563 نفر و جمعیت روستانشین 13.001.141 نفر بوده است.

نیاز روزافزون دستگاه‌های برنامه‌ریزی کشور به آمار و اطلاعات و ضرورت همکاری بسیار نزدیک سازمان اصلی تولید کننده آمار با دستگاه برنامه‌ریزی، موجب شد تا در سال 1344 بر اساس قانون، اداره کل آمار عمومی از وزارت کشور منتزع و با نام «مرکز آمار ایران» به سازمان برنامه و بودجه وقت وابسته شود در قانون تاسیس مرکز آمار ایران، به مواردی از قبیل نظارت مرکز آمار ایران بر تهیه، اجرا و استخراج داده‌های حاصل از آمارگیری‌های دیگر دستگاه‌های اجرایی و ایجاد پایگاه اطلاعات ملی توجه شده بود. طرح مقدماتی سرشماری سال 1345 در شهرستان‌های مراغه و سبزواران (جیرفت) اجرا شد. این سرشماری 20 روز به درازا انجامید. بر اساس این سرشماری جمعیت ایران به 25.326.383 نفر و 5.167.192 نفر خانوار بود.

در سرشماری سال 1345 مشکلات زیادی پیش روی ماموران قرار داشت. به عنوان مثال در تهران ساکنان شمال شهر حاضر به همکاری با ماموران نبودند و نوکر و کلفت خود را برای جواب به آن‌ها پیش می‌فرستادند یا در جنوب شهر هم بعضی از فاش کردن نام افراد خانواده خود ابا داشته و می‌گفتند: ما نام کسان خود را به نامحرم نمی‌گوییم. یا در برخی مناطق مشکلات عبور و مرور وجود داشت.

به این ترتیب سرشماری سال 1345 نیز از دقت پایینی برخوردار بود و با آن که هزینه زیادی صرف شد اما نتوانست اطلاعات و آمار مفیدی به دست دهد، چرا که غرض از این سرشماری استفاده از اعداد و ارقام آن در برنامه عمرانی چهارم بود که هیچ‌گاه این هدف محقق نشد. جالب آن که این سرشماری حتی نتوانست میزان رشد سالانه جمعیت ایران را مشخص سازد. از طرفی در دهه 40 دستگاه ثبت احوال کشور هم قادر نبود تعداد موالید و متوفیات سالانه کشور را به درستی ثبت و ضبط کند. به طوری که در همان سال‌ها در حدود 70 درصد موالید و نصف وقایع مرگ و میر در دستگاه ثبت احوال ثبت می‌شد و هنوز درصد زیادی از مردم شناسنامه نداشتند.

سرشماری عمومی نفوس و مسکن 1355 از هشتم تا بیست و هشتم آبان در 16 هزار حوزه سکونت جمعیت ساکن و 600 حوزه ویژه جمعیت‌های غیرساکن (ایلات و عشایر) انجام گرفت. طبق این سرشماری، جمعیت ایران به 33.708.744 نفر و 3.711.638 خانوار رسید که 15.854.680 نفر آن ساکن شهر ایران و 17.854.064 نفر آن ساکن نقاط روستایی بودند.

امین تریان / کارشناس تاریخ